

при досега с литературата. Но по лицето му наред с далечните отблясъци на миналото заиграва и червенината от съвременните му критически трепети. Отде да знаем, може пък и този влюбен в миналото творец да намери свои нови области за вдъхновение и в съвременността.

Стефан Коларов

**«ВОЗНИКНОВЕНИЕ МАРКСИСТСКОГО
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ В РОССИИ»
от П. А. НИКОЛАЕВ**

Издательство Московского университета,
1970, 312 стр.

Марксистската литературна наука е в творчески възход. Той е съпроводен с отпечатването на трудове, които обогатяват и разширяват както тематичните, така също и жанровите ѝ предели. Потвърждение на тази мисъл е излязлата наскоро книга на доктора на филологическите науки Петр Алексеевич Николаев, изследователска цел на която е възникването на марксистското литературознание в Русия.¹

Авторът е ограничил творческата си задача само в изследването на първия етап (етап в методологически смисъл) от създаването на марксистското литературознание в Русия. Поради тази причина той е разделил книгата на две глави: в първата глава са обобщени резултатите от методологическите дирения в руското литературознание от края на XIX и началото на XX в. Втората глава е посветена на реализма в най-съществените му аспекти: светоглед и творчество, форма и съдържание, художествен метод, социалистическо изкуство и др. И тъй като задачата е ограничена във времето, поради тази причина вниманието е съсредоточено върху творческото наследство на Г. В. Плеханов.

При такъв подход прещенките са «локални» и се отличават с историко-литературна конкретност, доколкото са основани на творчеството на отделни писатели. П. Николаев обаче успява да проникне до техния общ, теоретически смисъл. Освен това той събира в едно всички мисли на Плеханов по един или друг въпрос (реализъм, романтизъм и други проблеми) и така очертава техния характер на една стройна система от възгледи по въпросите на изкуството.

Редица методологически положения, разработвани някога от Плеханов, но забравени

или пък станали общоприети истини, сѐга отново се възвръщат на техния автор. По този начин П. Николаев възстановява действителното значение на този виден представител на марксистската естетика и литературна наука. Избраният аспект на изследване позволява да се очертае оня кръг от проблеми, занимавали пионерите на марксистската литературна наука. Освен това читателят се улеснява в желанието му да обгледа и днешното състояние на литературознанието, новата фаза на развитие в сравнение както с академическото литературознание, така също и с по-важните етапи на развитие на марксистската литературна наука.

Трудът на П. Николаев не само е системно изложение на проблематиката на литературната наука, набелязва не само връзките на приемственост и новаторството ѝ, но и насочва към предстоящите задачи, напомняйки знаменитата истина: който не е способен да помни миналото, той е осъден да го повтаря. И, както сам авторът отбелязва, примери, потвърждаващи тази истина, предлагат някои от проведените през последните години дискусии.

Николаев не се задоволява само с изтъкването на двете основни причини (които сочат) за възникването на марксистското литературознание: активизацията на работническото движение и свързаното с нея преместване на центъра на световната революция в Русия, и, второ, новите процеси в руското изкуство, започнало да отразява споменатото движение. Подирена е сложната взаимовръзка между художествената практика и научната теория. Новата художествена литература, наречена по-късно социалистическа, е въздействувала на литературната наука, определяйки нейното съдържание. Не по-малко съществен е и друг един факт: че научната теория за изкуството е обосновавала много по-рано възникването му, т. е. преди то реално да е заело своето място в живота.

Освен причините потърсени са и изворите на марксистското литературознание. Връзката на марксистската наука за литературата с другите литературоведчески направления е показана достатъчно пълно, за да не остане съмнение в приемствеността на най-ценното от традициите на миналото и да се отхвърли всяка мисъл за сектантско развитие.

Руското литературознание в домарксистския си период използва като своя философия основа позитивизма. Това е особеност, присъща на повечето методи, утвърдени в академическото направление. Ето защо и Плеханов им е отделял немалко внимание, поради което П. А. Николаев щателно проследява отношението на Плеханов към теоретическите предпоставки и изследователски похвати на академическото литературознание.

Плеханов проявява обективно отношение към изследователските резултати на тези школи. В историко-културната школа е отбелязан подходът на нейните представители: да

¹ П. А. Николаев, Возникновение марксистского литературоведения в России (методология, проблемы реализма), Издательство Московского университета, 1970, стр. 312.

търсят индивидуалното у писателя, което го отделя от епохата, и след това да изтъкват ония особености, които го сближават с нея. Наред сестопсихологическия метод на Емил Енкен (който в Русия е бил възприеман като тласък за изучаване на художественото произведение като символ на душевната организация на автора), внимателно е обгледано и делото на Д. Овсяннико-Куликовски, представител на психологическата школа, основана на позитивизма.

Николаев не счита задачата си за решена, след като установява еkleктизма и причините за него в академическото литературознание. За него е по-важно да намери в отношението на Плеханов към академическото литературознание ценното, а чрез него да се добере до приемствеността между старото (академическо) и марксовското литературознание. Плеханов е съзирал ограничеността на учени като Пипин, Куликовски, Сакулин и др., но не е отхвърлял опита им. Николаев също така от висотата на днешното състояние на литературната наука преценява приноса на тези учени. Така например той подчертава, че П. Н. Сакулин е успял да избегне праволинейните позитивистки аналогии, осъзнавайки, че литературознанието има свой специфичен предмет, т. е. художествената литература с нейните собствени закономерности.

Не можем да отинем ценността и за българското литературознание на създадената от П. Н. Сакулин типология на руския романтизъм и сентиментализъм. Според Сакулин сентиментализмът на Карамзин е чувствителен, на Ф. Емин — дидактичен, на Радищев — социален (стр. 56). Както е известно, създателите на сентиментализма С. Ричардсон и Л. Стернс не се впускат в утвърждаване на култа на чувствата. В техните романи намират израз идеите за буржоазията добродетели и преди всичко семейната вяност. В българската възрожденска литература сентиментализмът разработва темата за семейството, но изпълнена с пределен култ към чувствата. Един факт, който е несъмнено потвърждение за връзката на нашите автори с творчеството на Н. М. Карамзин.

Във връзка с кризата в руското литературознание П. Николаев отделя необходимото внимание на «психопатологическия метод» и на слабостите на народническата критика. Проследено е отношението на Плеханов към просветителите и народниците, които с мненията на хората обясняват обществено-икономическото развитие, щателно са анализирани теоретическите концепции, в които Плеханов открива специфичната природа на научната методология: учението за географската среда, учението за расата (Иполит Тен), учението за човека (френските материалисти от XVIII в.), учението за ролята на личността в историята (Хегел, Сент-Бъов). Тези концепции са влияли в по-значителна или по-незабележима степен за решаването на изкуствоведческите проблеми. Въпреки това с тях не

могат да бъдат изследвани общите закономерности на изкуството, не могат да бъдат обяснени и конкретните явления в него. Плеханов обаче е пристъпил към монистична интерпретация на тези учения, за да достигне до истинно разбиране за мястото на изкуството в духовното развитие на човечеството.

Отношението на Плеханов към академическото литературознание проличава и от подхода му към понятието «обществена психология», въведено от Д. Овсяннико-Куликовски. От гледище на социологическото обяснение на художествената литература това понятие е извънредно важно. Разбира се, Овсяннико-Куликовски не достига до научно обяснение, защото разбира «обществената психология» като независеща от икономическите обстоятелства, признавайки и само влияние от страна на културните условия на живот на класите.

Плеханов е един от първите учени, който поставя въпроса за съотношението на идеологията и обществената психология, като по този начин изяснява в що се състои опосредствената връзка между изкуството и икономическата структура на обществото.

Според Плеханов идеологията и обществената психология са две различни по своето качество и следователно по своето място в обществената система форми на обществено съзнание. Обществената психология (настроения, привички, интереси, стремежи, чувства, илюзии) исторически предшества идеологията. Тя е отражение на материалните условия на живот и възниква като разновидност на непосредственото и често пъти стихийно отношение на хората спрямо окръжаващото ги. Не всякога обаче елементите на обществената психология получават форма на конкретни идеи. Обществената психология в трактовката на Плеханов се оказва «междина инстанция» между икономическата структура и формите на идеологията (в това число и на изкуството). Идеологията следователно е по-висша форма (стр. 94—95).

Идеологиите (имащи като общ свой корен социалната психология) са класови форми на съзнанието. Идеологията обаче не се свхваща като синтезиране или систематизация на елементите на обществената психология. Всяка идеология обаче (в това число и изкуството) е осмисляне на социалните процеси, в които попадат и явленията на социалната психология. Обществената психология е конкретен материал за обобщена, концентрирана систематизация в различни форми на идеологията. Все пак тя не е единствен, нито пък първичен източник на идеологията. За изкуството тя има значение като един от неговите главни предмети.

Изложените наблюдения и мисли на Плеханов за обществената психология като съществен елемент в духовната «иерархия» на обществото днес придобиват особено значение за изясняване на въпроса за изворите на съдържанието на изкуството, следователно и

за неговата специфика. Не случайно П. Николаев обръща внимание на използваното от Г. Н. Пospelов понятие «непосредствено идеологическо познание», с което последният характеризира съществена страна от мисленето на писателя (и на всеки човек) и тук търси гносеологическо и историкоматериалистическо обяснение на спецификата на изкуството (стр. 97).

С понятието «обществена психология» Плеханов утвърждава класовостта на изкуството, тъй както я разбира като преобладаващо състояние на умовете и чувствата на дадена класа в една или друга страна. Това понятие се оказва твърде важно за разбиране не само на съдържанието, но и на реализма на художествената литература. Освен това социалната психология като един от изворите на съдържанието на художествената литература създава широк простор и перспективи за литературоведчески анализ.

Проблемата за изследователския метод е една от най-главните за Плеханов. Ценни съображения са изказани за научния метод, които са допълнени от подхода на Плеханов към метода. Съществено теоретическо значение има положението, че методът е важен не толкова с резултатите на изследването, защото резултатите могат да бъдат по-лоши от безполезни, ако с тях се прекратява изследването, ако те не се използват като предпоставки за по-нататъшно развитие (стр. 67). Научният метод получава ценността си от възможностите за изследване, които съдържа в себе си.

Николаев проучва сравнително-историческият метод в приложението на Плеханов, който е използвал този метод главно за целите на историко-социологическото изследване. Освен положителните страни на този метод изтъкнати са и разнообразните аспекти на приложението му. Вместо повик за преценка на отношението към научното наследство на Плеханов П. Николаев е намерил много по-плодотворен начин на изследване, като е изнесъл на преден план ценното и значимото (и за днешното литературознание) от наследството на този виден марксист.

На стр. 113 е приведен пример, от който може да се направи вярно заключение как Плеханов е разбирал историко-социологическия анализ и какво съдържание се търси чрез него в художествената литература. За Плеханов е ясно, че писателят взема из съкровищницата на човечеството такива идеи, които съответствуват на никакви тенденции на обществото. Така историко-социологическият анализ на огромен материал на «изящната литература» на XVIII в. го довежда до извода, че последната не е отишла по-далеч от идеите на просветения абсолютизъм. При това из съкровищницата на западноевропейските идеи тя е взела не само онова, което е «съответствувало на самодържавието», но и на републиката и парламента, при което на понятието самодържавие са придавали «домашна отсянка».

Може да се твърди, че Плеханов, а сега и П. Николаев поставят вече с цялата сериозност въпроса за «социологическото съдържание на художествената литература», на който по думите на Николаев съвременната наука отговаря боязливо и непосредствено. На него не е даден нужният отговор и сега, но са набелязани някои аспекти, които улесняват изследването на художествената литература.

Съдържание на литературното произведение са и знанието за отразения обект, и «обясняващата мисъл на автора». Особеност на идейното съдържание на реалистичните произведения (в зависимост от таланта на автора) е проникването в психологията на изобразената личност като социален тип. Ето защо идейната правдивост на съдържанието на художественото произведение е основен критерий за неговата значимост като изкуство, т. е. е критерий за художественост. Съдържание на литературното произведение може да бъде и известна обща идея, но при положение, че не е представена в «отвлечен» вид, защото ще загуби своята художественост. Необходима е индивидуализация, която иде от изобразението на човешките характери. А с тази постановка е подчертано значението на психологическия анализ. Всичко това означава, че съдържанието на изкуството иде от самия живот, от хората предимно. А психологията на човека в класовото общество не може да бъде разбрана вън от класовата борба, която определя мислите и чувствата, душевността на хората.

За Плеханов главното не е в утвърждаването на «мисълта» на поета (в широкия смисъл на думата) като задължителен «компонент» на неговото произведение, а в това да определи самото съдържание на дадената «мисъл» и на тази основа — съдържанието на цялото произведение на изкуството.

Плеханов, както и Чернишевски, не си представя красотата на формата без красотата на съдържанието. Това е извънредно важно положение, което го противопоставя не само на декаденти, формалисти, но и на ония поранни възгледи, че да се изработи самото понятие «литература» е нужно да се създаде предварително понятието «форма», която за разлика от съдържанието е била разглеждана като устойчиво начало и затова са ѝ предавали по-голямо значение, отколкото заслужава. Намерен е ясен критерий за упадък на изкуството.

*

Особено значение е отделено на реализма и на социалистическото изкуство. Николаев изхожда както от теоретическото определение на реализма, така също и от неговите особености като литературно-художествено направление. Като творчески метод реализмът е особен принцип на художествено отражение, свързан със съдържанието на произведението и зависим от цялата система от възгледи на

писателя (стр. 201). По-важно е какви особености свързват литературоведите с реализма като литературно направление.

Николаев решително отхвърля позитивисткото разбиране на реализма, определяйки го «система», която принуждава изкуството към възпроизвеждане на достъпната за нашите сетива действителност в онзи вид, в който тя се познава от опита, «система», която възпроизвежда от действителността само онова, което зависи непосредствено от усещанията, т. е. външната, материална страна на хората и вещите (стр. 174). Според Плеханов и Николаев реализмът изисква конкретно-историческо възпроизвеждане на живота. В това е неговата същност. Но те напомнят и за собствените закони на художествения реализъм, които позволяват да се търси вътрешна връзка между художествеността и правдата в изкуството.

В теорията на реализма принципно значение има концепцията за човека. Още Добролюбов застава на гледището, че е пълно отстъпление от реализма изображението на личността като просто олицетворение на човешките пороци или добродетели, защото в такъв случай липсва отговор на въпроса, откъде се вземат тези черти. Ако те нямат социални причини, тогава се дължат на някаква изконна човешка природа. Плеханов материалистически обяснява ролята на личността в историята, а с разграничаването на обществената психология и идеология създава по-добра възможност за разбиране на реализма.¹

Особеностите на реализма за някои изследователи са в «логиката на утвърждаване на положителните идеали и на характеристиките в художественото произведение». Това утвърждаване се извършва по законите на «саморазвитието» на идеалите и характеристиките, а не по теоретическите «норми» на автора. В класическия реализъм тези норми не изразявали разбирането на художника за истинските перспективи на историческото развитие на общественния живот, на неговите положителни тенденции. Принципиално новото качество на реалистичния метод възниква, когато напълно изчезне противоречието между такива «норми» и закономерностите на изобразявания живот. Един от най-съществените признаци на метода на утвърждаващия или социалистическия реализъм е такава изобразение на положителните характери, което е исторически правдиво и се намира в пълно съответствие с тяхната вътрешна логика, със закономерностите на развитие (стр. 238).

Реалистичната литература се отличава с принципа за социалност, със съпоставителен ачализ на логиката на «саморазвиващата се действителност и с логиката на художествено

отражение на последната», но в основата на реализма лежи законът за саморазвитието на характера, детерминиран социално и психологически. Затова Николаев цитира Енгелсовата формула за реализма и в нея търси специфичното качество на правдивостта, достигната от реалистичния метод. А това значи, че при реалистичния метод са изявени типичните обстоятелства, разкрито е тяхното влияние на типичните характери и в произведението се вижда логиката на живота, т. е. тъй нареченото «саморазвитие на характера». При реализма даже индивидуалните особености на отразения характер се оказват резултат на влиянието на типичните обстоятелства. Ето защо няма реализъм там, където идейната «зададеност» има самоцелно значение, т. е. не се основава на «саморазвитието» на изобразяваното, което пък има жизнени, социални импулси. При реализма образът не е илюстрация на отвлечени формули, защото изпълнява в себе си закономерност на живота.

В художественото творчество и особено при реализма са отразени ония възгледи на писателя, които са силната страна на неговия светоглед, защото са знание на конкретните явления на живота. Плеханов обаче отрича съществуването на противоречие между светоглед и творчество. Самият метод е светогледна категория. Когато Ленин, Плеханов и други марксиста говорят за противоречие между Толстой-мислителя и Толстой-художника с думата «мислител», те характеризират само теоретическата страна на светогледа на писателя. Теоретическите възгледи, които не съставят целия светоглед, могат да противоречат на общата система от възгледи в художественото творчество. Идеологията в своята цялост не се състои само от теоретическите възгледи (или по-точно отделните теоретически възгледи).

Творческият (художественият) метод като категория е светогледно явление, свързано с цялата система от възгледи на художника и има отношение предимно към съдържанието на художественото произведение. В подхода към въпроса за «противоречието» между метод и светоглед се оказва важно Лениновото положение за «съзнаването» и «разбирането». Съдържание на произведението е не само изобразеният обект, но и «обясняващата» мисъл на автора. Поради тази причина принципно значение придобива проблемата художник-мислител, т. е. противоречието между светоглед и метод. Съзнавали, но не разбирали. Така Ленин определя диалектиката на системата от възгледи, начина на изследване на противоречивия светоглед. Съзнаването се е проявявало в реалистичното отражение на живота, а разбирането като правило в погрешните, слаби теории (стр. 132). Така се разграничават, но без да се противопоставят художникът и поетът.

В естетическите теории на Плеханов въпросът за светогледа и творчеството на поета

¹ Николаев в съгласие с утвърждаващите се тенденции в съветското литературознание употребява термините «класически» и «утвърждаващ» реализъм вместо критически и социалистически реализъм.

се оказва вътрешно свързан с общата проблема за спецификата и съдържанието на изкуството, по-точно нейна съставна част. И от решението на въпроса е зависело уточняването на отговора на «вечната» проблема: «що е изкуство?»

За теорията на реализма е от значение да се отдели повече внимание на проблемата за човека, отразен в «психологически план» и като личност, решаваща по разному обществени проблеми. Важността на този въпрос проличава от подхода на Плеханов към новото изкуство. Той изказва мисъл за новото изкуство, която се опира на разбиране на спецификата на изкуството. А спецификата на изкуството свързва със специфичните особености на новия човек, който притежава ярко индивидуално своеобразие, но което не унищожава неговото клонене към масите. Неговата слятост с масата се оказва основа на необикновената активност на същия този човек при новите обществени условия.

В труда на Николаев е разгледано и времето (и причините) на възникване на социалистическото изкуство: мисълта за принципиално нова литература възниква през 80-те години. Авторът не забравя за относителната неза-

висимост на идеологията. Поради тази причина той разглежда като извори на марксистическата теория на художествената литература не само социалистическата художествена литература, но и теоретическите дирения в до-марксистическия период на литературознанието.

*

В рецензираната книга на П. А. Николаев е изследван първият етап в развитието на марксистическото литературознание, когато се слагат теоретическите предпоставки и изследователски форми, съвпадащи с Лениновото учение за художественото познание. С изследването на методологическите дирения в литературната наука е внесен съществен принос не само за доказване на историческата неизбежност на марксистическото литературознание, но са обяснени и конкретно-историческите форми, в които се проявява.

Марксистическото литературознание е обогатено както тематично, така и жанрово с нов ценен труд, който не трябва да остане далеч от вниманието на българския литературовед.

Никола Г. Николов